

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ ІСТОРІЇ

Віталій Космина,

доктор історичних наук, доцент,
Таврійський національний університет

імені В. І. Вернадського,

доцент кафедри філософії та історії

ORCID: 0000-0002-0911-5854; kosmyna.vitalii@tnu.edu.ua

Поняття «соборність України» традиційно трактується як проголошення свого часу заклику до збирання усіх етнічних українських територій в одній державі або як єдність усіх територій Української держави. До такого, загалом політичного, тлумачення цього поняття спонукає сама етимологія терміна «соборність». У т. 5 «Етимологічного словника української мови» походження слів «собор», «соборний», «соборність» пояснюється запозиченням зі старослов'янського **съборъ** («зібрання; рада; збори духовенства, богослужіння»), утвореного з префікса **съ-** «з» і основи **бор-**, пов'язаної з **брати** «брати». Відтак і в різних словниках «соборність» зазвичай розуміється як «єдність усіх територій тієї чи іншої держави», а «соборний» – як «об'єднаний, неподільний» [1, с. 340–341; 2, с. 1352].

І саме в такому значенні поняття «соборність України» з кінця ХІХ ст. почало вживатися І. Франком та іншими українськими мислителями і політичними діячами. Сенс був один: зібрати у власній, українській, державі етнічні українські землі, що на той час перебували під контролем Російської й Австро-Угорської імперій. Але для цього необхідно було ще вибороти їхню незалежність. У практичну площину реалізація гасла «соборної України» перейшла після того, як Наддніпрянщина, а згодом і Західна Україна проголосили свою державність. Акт Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року символічно увінчав (хоча і ненадовго) практичне його втілення. «Збирання» українських земель до купи (в межах УРСР) зайняло десятиліття, а наприкінці ХХ століття й

Українська держава проголосила свою незалежність. Після цього вже збереження її єдності та незалежності стало предметом турботи політичних сил та об'єктом осмислення з боку науки й публіцистики. Врешті-решт, у 1999 р. було запроваджено державне свято – День Соборності України, що відзначається 22 січня.

Тут також «соборність» розумілася як політична категорія, а саме: як територіальна єдність держави. Внаслідок російської збройної агресії з 2014 р. ця територіальна єдність України була порушена, а проблема відновлення соборності (територіальної цілісності) України набула нової політичної гостроти. В умовах повномасштабного російського вторгнення 2022–2023 років поняття відновлення соборності і поняття виживання Української держави взагалі стали синонімами.

Однак поняття «соборність» взагалі-то не обмежується політичним (державно-політичним) контекстом його застосування. Воно саме по собі має значно глибше смислове наповнення, до якого в майбутньому нам доведеться звернутися, в тому числі задля прискорення інтеграції українського суспільства й успішного його протистояння зовнішнім, а можливо – і новим внутрішнім, викликам.

І це смислове наповнення проступає, коли ми звернемося до цивілізаційного аналізу історії. Такий аналіз якраз передбачає виявлення базових смислових структур цивілізації, а ті визначаються передусім релігійними системами комунікацій.

Адже саме релігія формує той «символічний смисловий універсум», що надає високі («сакральні») смисли життю й діяльності як індивіда, так і суспільства зі всіма його інституціями. Цьому сприяють відображені в сакральних текстах специфічна «картина світу» (співвідношення між Божественним, Світом і Людиною, походження і будова Світу, місце, роль і призначення Людини в ньому) та віровчення або вчення про спасіння (суть спасіння і шлях Людини до нього). Таке віровчення вирішальним чином впливало на формування моралі з її кодом розрізнення людських учинків на бажані й небажані, тобто, такі, що відкривають шлях до спасіння чи, навпаки, перекривають.

У християнстві найважливішим сакральним текстом є Святе Письмо – Біблія, передусім Новий Заповіт. Але для Православної й Католицької церков не менш важливим є Святе Передання. Це сукупність повчань і приписів, які вважаються одкровенням Бога, що отримане в усній, а не в письмовій формі. Сюди входять Символ віри, рішення Вселенських соборів, життя святих, твори отців церкви та визнаних богословів, але також і саме Святе Письмо, зміст якого спочатку передавався в усній формі.

І вже у Символі віри, доповненому Константинопольським собором християнської церкви (381 р.), ми стикаємось із поняттям «соборності». 9-й його член гласить: «(Вірую) В Єдину, Святу, Соборну і Апостольську Церкву». Тут «соборна» означає «всєцілісна, всеповна» (*гр. мовою* – «кафолічна») [3].

Але особливим змістом категорія «соборність» наповнювалась у релігійній культурі і світовідчутті православних віруючих. Тут варто згадати, що Православна церква не просто підпорядковує Святе Письмо Святому Переданню, але останнє (передусім рішення I–VII Вселенських соборів) вважає завершеним. Відтак на зміни в суспільстві, що відбувались у Візантії чи в східнослов'янському світі, вона не реагувала змінами у власній системі комунікацій. Навпаки, залишаючись на підкреслено ортодоксальних позиціях середини I тис. і вбачаючи в цьому ознаку своєї особливої святості, вона не дозволяла собі «опускатися» до регулювання конкретних (і змінюваних) «земних» політичних, економічних, соціальних процесів у суспільстві, як це робила Католицька церква.

Вона прагнула зберегти за собою універсалістський і незаземлений характер місії спасіння, роль істинної Всеєдиної церкви. Ця її «нерозкритість», навіть недовомовленість, мала принаймні два далекосяжні наслідки. По-перше, вона свого часу дозволила православ'ю успішно інтегруватись у культурний і ментальний світ язичницької Русі не шляхом повної заміни старих образів новими, а шляхом нашарування, додавання нового до старого. Старі язичницькі боги були замінені (а скоріше «переінтерпретовані») християнськими святими, язичницькі свята і обряди – християнськими святами й обрядами. При тому, що картина світу була зовні замінена новою,

найважливіші смислові установки в релігійних комунікаціях залишалися незмінними: страх перед богами (тепер – Богом) і обряди з їх «задобрювання». «Страх майте Божий у серці своїм і милостиню чинить щедрю», – повчав своїх дітей Володимир Мономах [4]. Дотримання ж церковних обрядів стало головною формою проявів «набожності» віруючих і релігійних комунікацій у всьому суспільстві.

По-друге, брак теологічних інтерпретацій тих чи інших явищ у суспільному житті (а на Русі аж до нового часу пошуки в галузі теології взагалі не здійснювались і диспутантам із конфесійних питань радили звертатися «до греків») з лихвою «перекривався» православним трактуванням спасіння відповідно до певної картини світу. Мовляв, Христос, спокутувавши гріх людський і примиривши людей з Богом, повернув людську природу до первозданного ества й цим з'єднав її з божеською, внаслідок чого божеське ество оповило людське, людині було дароване спасіння, вічне життя в Богові, вже тут, серед скорбот, і в майбутньому віці, в житті воскресіння. Отже, писав С. Булгаков: «Спасіння загальне є обоження людського ества; спасіння особисте є засвоєння цього дару особистим подвигом» [5, с. 131–132]. «І Христова благодать усю землю обняла і, як вода морська, покрила її», – писав митрополит Київський Іларіон [6].

Свого часу таке світорозуміння образно змалював О. Шпенглер. За його спостереженням, в «арабській» культурі, до якої він зараховував юдейську, ісламську та східнохристиянську і яку називав магічною, світовий простір відчувається як печера, в котру згори проникає божественна пневма (дух). Він писав, що «магічна людина зі своїм духовним буттям є лише складовою частиною пневматичного Ми, що, спускаючись із небес на кожного, залишається завжди одним і тим самим» [7, с. 971]. Такій печерній релігійності властива безвільна покірність, що взагалі не знає духовного Я і сприймає духовне Ми, що входить в одушевлене тіло, лише як відблиск божественного світла. Як наслідок, в магічному світорозумінні «не існує окремого Я, а є тільки єдина пневма в усіх обраних, що є водночас і істиною» [7, с. 978, 982].

Виходить, що з поширенням на Русі православ'я існуючі там доцивілізаційні сегментарні спільноти з їх комунікативним принципом взаємності, а отже – однастайності, без усяких перехідних трансформацій набували, по суті, сакрального статусу релігійних спільнот, що в ідеалі мали визнавати лише духовне Ми та принцип консенсусу (однастайності). Неабияку роль відігравав і той факт, що кожна сільська община була водночас церковною общиною, згуртованою навколо місцевого храму і його служителя (служителів). За цих обставин індивідуальне Я не просто підпорядковувалося колективному Ми, а й узагалі не могло сформуватися. Тож для общинника шлях до спасіння не міг пролягати поза общиною, а тільки в єдності з нею, у певному сенсі – через служіння їй.

У зв'язку з цим привертає увагу православна концепція соборності. Сучасними християнськими авторами соборність трактується як суто церковна, православна форма людського єднання в любові до Бога й одне до одного, а її духовний досвід – як переживання реальної близькості всіх віруючих у Христа людей. Але в контексті визначального комунікативного впливу релігії на мораль, а через неї – на всю систему суспільних комунікацій, слід визнати, що принцип соборності вимагає в православній за релігійним змістом цивілізації загального консенсусу й у суспільних справах. О. Шпенглер спеціально вказував на роль консенсусу: оскільки «суспільство засноване на consensus, то воно не може помилятися в духовних питаннях», причому цей «універсальний принцип» даної культури «належить не тільки до релігійних догматів, але й до права, і до держави взагалі». Німецький філософ підкреслював, що «розділення політики й релігії в магічному світі теоретично неможливе й суперечить здоровому глуздові, тоді як у фаустівській культурі боротьба між державою й церквою, в тому числі й ідейна, неминуча і безкінечна» [7, с. 982–983]. Отже, тут «державна, церква й нація становлять духовну єдність, частину consensus правовірних, що видимо проступає в живому людстві», а для імператора як повелителя віруючих самозрозумілим є «обов'язок керувати соборами, щоб добитися на них consensus» [7, с. 983].

Як бачимо, у православ'ї соборність, розширювана до загальносупільного консенсусу, не являла собою якоїсь форми «демократії». Вона від самого початку містила в собі сформульовану ще Псевдо-Діонісієм Ареопігітом ідею богоподібної земної ієрархії (як образу й продовження ієрархії небесної), підпорядкованої Царю Християнському – земному образу Царя Небесного. Як наслідок, патримоніальна держава «вписувалась» у цивілізаційний релігійний консенсус і набувала сакрального статусу як невіддільна частина магічного божественного світу. У Московському царстві самодержця вже йменували «земним Богом», а всіх князів роду Рюриковичів почали зображувати з німбами на голові – як святих. Започатковане представником династії Романових Петром I деяке комунікативне переакцентування уваги з особи правителя на державу лише переносило ореол святості на цю інституцію, а зовсім не означало десакралізації влади.

Інакше кажучи, незаперечне домінування в православ'ї «духовного Ми» поширювалось і на локальну общину, і на всю православну державу, внаслідок чого світорозуміння у Євразійській цивілізації включало в навколишній сакральний світ, поряд із традиційними для християнства елементами, відображеними в Святому Письмі, ще й селянську общину та патримоніальну державу. Відтак у віровченні саме спасіння індивіда так чи інакше обумовлювалось служінням державі й общині, тобто «духовному Ми».

Однак в Україні доля цивілізаційної спадщини Київської Русі складалась інакше. Патримоніальна форма державності Київської Русі не просто була зруйнована – сама державність була надовго втрачена. Природно-кліматичні умови України не вимагали збереження й селянської общини: згідно з затвердженою Великим Князем литовським Сигізмундом II Августом «Уставою на волоки» було ліквідоване общинне і введене подвірне землекористування та оподаткування.

Але при цьому в Україні зберігалось православ'я з його визначальним впливом на формування смислової структури суспільних комунікацій, передусім через освячення ним православної держави та своєрідного «колективізму» у вигляді соборності. Та й подвірне селянське землеволодіння залишалось формою

колективної родинної власності на землю й не дорівнювало персональній приватній власності глави сімейства. Крім того, в сільських сегментарних спільнотах із давніх часів панували звичай та спільна воля всієї сільської громади, помножена на православний ідеал соборності. Ю. Липа писав: «Українець є завжди в групі, він зв'язаний з групою. ... В устрої українського села нема надмірної окремішності: селянин – це член солідаристської асоціації, своєї громади» [8, с. 151, 155]. А громада на чільне місце традиційно ставила принцип взаємності, а не індивідуальності, опосередковуючи ним і розгляд питань власності.

Таким чином, категорія соборності не лише була невіддільною частиною православної культури, але й знаходила відгук у соціальній практиці, традиціях сільських громад.

Ще раз звернімося до форм реалізації принципу соборності, повторно нагадавши шпенглерівське: оскільки суспільство засноване на *consensus*, то воно не може помилятися в духовних питаннях. Тому будь-які соборні рішення не ухвалюються більшістю голосів, як на демократичних зборах. Вони можуть бути тільки одностайними, адже в кожному такому зібранні віруючих присутній Святий Дух, який і надихає на ухвалення єдино можливого (Богоугодного!) рішення. Відсутність взаємної згоди (*консенсусу*) знімає з рішення ореол святості, а поодинокі виступи «проти» часто трактуються як продиктовані дияволом. Як же наперед гарантувати необхідну одностайність? Для цього в церкві практикуються обов'язкові передсоборні наради, на яких обговорюються майбутні рішення. А вже на самих соборах ухвалюються ті чи інші рішення одностайно, зазвичай без дискусій і голосування. Це і є богонатхненні соборні рішення.

У контексті таких міркувань «Соборність України» постає вже не як констатація досягнутого раніше об'єднання етнічних українських земель (та й то не всіх) в одній державі. А як справжня програма інтеграції (*консенсусу*!) українського суспільства навколо актуальних спільних завдань досягнення повної безпеки, стрімкого техніко-економічного поступу, соціальної гармонії, процвітання країни. І подібні рішення в майбутньому мають бути для України одностайними.

І вже сьогодні, в умовах жахливої війни, принесеної Росією, ми можемо спостерігати зростання єдності українців, появу ознак формування справжньої соборності як нової якості українського суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Т. 5. Р–Т / уклад.: Р. В. Болдирев та ін. Київ : Наукова думка, 2006. 704 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
3. Символ віри. Українська мала енциклопедія : 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1965. Т. 7, кн. XIV : Літери Сен – Сті. С. 1727.
4. Поучення Володимира Мономаха : слов'янським шрифтом. Ізборник. URL: <http://litorpys.org.ua/oldukr/pouch.htm> (дата звернення 25.01.2023).
5. Булгаков С., прот. Православие: очерки учения православной церкви. Киев : Лыбидь, 1991. 238 с.
6. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать / переклад В. Кречотня. Ізборник. URL: <http://litorpys.org.ua> (дата звернення 25.01.2023).
7. Шпенглер О. Закат Европы / пер. с нем. Минск : Харвест, Москва : АСТ, 2000. 1376 с.
8. Липа Ю. Призначення України. Львів : Просвіта, 1992. 270 с.